

LESZ-E VÉGE A TÖRTÉNELEM VÉGÉNEK?

(Vajda Mihály: *A történelem vége? Közép-Európa – 1989. Századvég Kiadó, Bp. 1992*)

Azért szánok én minden múltat, hogy látom, ki van szolgáltatva – ama nemzetség kény-kedvének, szellemének, örületének, amely eljövend és mindent, ami volt, a maga hídjává magyaráz át! . . . Ez pedig a másik veszedelem és másik részvétem – a ki a csőcselékből való, annak emlékezete visszanyúlik tán a nagyapjáig –, a nagyapjával pedig megszűnik neki az idő.¹

Természetesen nem érzem magam felhatalmazva arra, hogy Nietzsche nemes hangnemében szóljak, mindössze a múlt szemléletének veszélyeire intő filozófust kívántam felidézni. Noha nem lényegtelen a hangnem és a történelemszemlélet közötti összefüggés sem, ha Vajda Mihály² *A történelem vége* című kötetéről szólunk, összpontosítsuk figyelmünket mégis előbb arra, hogy milyen kérdések elé állít bennünket a Közép-Európa sorsát vizsgáló társadalomfilozófiai írások gyűjteménye.

Igaz-e vagy sem, nem tudom, hogy 1989-ben véget ért-e a történelem akár Közép-Európában, akár bárhol máshol, annyi bizonyos, hogy a kritikus időszak táján – tengeren innen és tengeren túl – mindenki arról kezdett beszélni (már aki beszélt), hogy valami új korban vagyunk, valaminek vége, vége a történelemnek, esetleg éppen ebben a végben vagyunk. Viharos gyorsasággal terjedt el az érzés, hogy új korszakba léptünk, melynek mineműségéről és elnevezéséről a társadalomtudósoktól az esztétákig folyt a vita, ám abban egyetértettek – még a konzervatívabb gondolkodásúak is, talán attól való féltükben, hogy moderneknek fogják őket nevezni –, vagy inkább megegyeztek, hogy itt igenis valami újról van szó, amit több-kevesebb óvatossággal, de leggyakrabban posztmodernként emlegettek. A helyzetre talán a legjellemzőbb éppen ez a határozott érzet volt a meghatározatlan, de meghatározandó helyzet felől³. Ahhoz, hogy megérthessük, hogy miért kap címadó szerepet a történelem végének

témája, és hogy miben áll a könyv felfogásának eredetisége a polémia másik résztvevőjének, az amúgy is sokat vitatott Fukuyamának a nézetével szemben, célszerűnek tűnik – a teljes feltárás igénye nélkül – vázolni a vita háttérében meghúzódó történelemszemléletbeli különbségek alapvető eredőit is.

A kérdéseink alapját a teleológia, az egyetemesség és az eszkatológia problémái határozzák meg – noha a könyvben ez utóbbiról csak közvetve esik szó. Először: mettől meddig tartott a történelem, másodsor: mi képezi a történelem tartalmát, s ez milyen célt jelöl meg ennek végeként, harmadsor: egyetemes-e ez a történelem, illetve annak tartalma, negyedsor: milyen szerepet jelöl ki az ember – és elsősorban a szellem embere – számára a vitatott szituáció?

Egy másik írásában⁴ Vajda Mihály idézi Kundera azon megállapítását, miszerint az amerikai ember képtelen a modern időszemléletre, s ezt Richard Rorty ironia-fogalmát bírálva teszi. Ha megvizsgáljuk Fukuyamának – Vajda kötetbeli vitapartnerének – időszemléletét, azt láthatjuk, hogy ő is képtelen a modern előtti állapotokat figyelembe venni. Annak ellenére, hogy Hegelre támaszkodik, nála a történelem mintha éppen a 19. század elején kezdődne, s úgy tűnik, tartalmát a liberális demokrácia győzelemre jutásának folyamata, a történelem végét pedig a nagy ellenfelek, a konzervativizmus és a szocializmus ellehetetlenülése és ennek folytán a véglegesnek mondható társadalmi formáció megkérdőjelezhetetlensége jelenti. Totális diktatúráknak, kollektivista rémuralmoknak semmiféle helyük nincs, hiszen ezek mint társadalmi formációk lehetetlenek – s így nincs is igazán komoly probléma, az univerzális intelligencia merő anakronizmus (lásd Lyotard), így azután a felelősség kérdése nem merül fel, a jólét pedig unalomba ringatja a társadalmakat⁵.

Mindezt azért idézem fel, mert így könnyebben belátható az európai gondolkodás egyik sajátossága – ez ugyanis a történelem teleológiáját a szabadsághoz köti, de a vége semmiképpen sem az unalomba fulladás. A történelem vége bizonyosan valamiféle változatlansághoz kötődik (Hegel mellett említsük meg Kant *Örök béke* című írását), de Heller Ágnesnek igaza lehet abban az állításában, hogy amikor Vajda 1989-hez, mint a lehetséges történeti vég kezdeti dátumához a csoda motívumát fűzi, akkor a lezajlott változások ténye és iránya révén a megváltást idézi⁶. Annak ellenére, hogy a könyvben valóban állandóan visszatérő elem a csoda, meghatározása inkább a történelem és a kiszámíthatatlanság összefüggéseire utal: a csoda egy olyan esemény, amelyről tudjuk, hogy nem következhetett be (noha bekövetkezett). Igaz, ennek a jövőre nézve is van relevanciája, hiszen a történelem – s itt most elsősorban Közép-Európáról van szó – megnyugtató befejeződéséhez még további csodák szükségesek. A végső állapot akkor sem az unalomé, hanem valamilyen gyermeki állapoté, valami, amit pusztán a játékos kedv vagy a titkokat megoldani sohasem tudó kíváncsiság teremt⁷.

A történelem tartalma tehát – a kötetben többször is definitív módon – az európai hagyományban a szabadság teleológiája. Nagyon gazdag kép áll elénk a kötetben, sőt Hobbes definíciójának lényeges módosítására is kísérletet tesz a szerző, azonban kifejezetten Európára szűkíti a szabadság és ezzel együtt a történelem 'hatókörét'. Ez viszont ellentmondani látszik annak a tételnek, miszerint a posztmodernben, amelynek immár részesei vagyunk, a modernitás értékei megkérdőjelezhetetlenek. A modernitás univerzális racionalizmusa,

amit Vajda szintén tagad, a szabadság és a történelem egyetemességét hirdeti – jogos tehát Heller Ágnes bírálata⁸. Vajda igenis megkérdőjelezi a modernitás értékeit, ami persze nem feltétlenül baj, mindössze annyit jelent, hogy a (mondjuk európai) történelem végső fejezetének még mindig nincsen vége. Nem állna ettől messze Derrida apokalipszis-elemzésének következtetése: 'Eljövök: az eljövétel mindig eljövőben van', tehát a vég is nélküli a véget⁹. Ennyiben állna helyre az egyensúly. . .

A mottó szerint a történelem önkényes értelmezése veszélyeket hordoz magában. S ha Nietzsche nem is erre gondolt, mégis meg kell jegyezni, hogy a Fukuyama – de mások – által is vallott nézetnek komoly társadalmi és politikai következményei lehetnek, amint erre számos jel utal. Arról lenne szó e közkeletű nézet szerint, hogy a liberális demokrácia egyben jóléti társadalmat is jelent. A képletet, mely szerint ahol nincsenek meg a demokratikus intézmények, ott jólét sem lehetséges, a kommunista rendszerek megdöntéséhez jól fel lehetett használni ideológiai eszközként. Manapság azonban visszafelé akar elsülni ez a fegyver, hiszen nagyon sokan kiábrándulnak a demokráciából és a liberalizmusból, mondván, hogy nem eredményeztek nagyobb jólétet, sőt, általában éppen ellenkezőleg. A szociális demagógia szívesen él is vele, mégis nehéz a korábbi érvrendszert az új helyzetben megmagyarázni a lecsúszott rétegek számára. Tudniillik a türelem és a kemény munka, az 'aranytojást tojó tyúk' motívuma a kommunizmusban igencsak elveszítette hitelét.

Ebben a helyzetben komoly formában vetődik fel az értelmiség szerepének kérdése is. Úgy tűnik, harapófogóba kerül az univerzális tudás, a 'szellem' embere. A hagyományosnak mondható szerep, a nemzet lelkiismerete, a nemzeti igazság letéteményese, a lángoszlop stb. elveszítette szerepét, hiszen politikai mezt kellett öltenie, mégiscsak az általuk képviselt igazság, a nemzet szabadsága győzött, ám az új helyzetben a 'sebtében összeverődött politikus osztály' képtelennek mutatkozik feladatainak ellátására, s ezért – jegyzi meg Vajda – egyre inkább valamiféle antipragmatikus, utópikus gondolkodásra hajlik¹⁰. Ezen az alapon utasítja el az értelmiség politizálását, választja mereven el a két hivatást. Heller Ágnes szerint azonban nincs igaza abban, hogy ezt az etika síkján teszi¹¹, mondván, hogy a politikához elvtelennek kell lenni. Ez szerinte veszélyes terep, és valóban így megint csak konzerválódni látszana az írástudó, mint az igazság bajnoka szerep. Erősödik viszont az a kényszer is, hogy az értelmiség politikai szerepet vállaljon, s ismét felrémleni látszik az üvegbúra vagy politika ismerős és rémületes választási kényszere¹².

Másrészt ha nyugati módon akar viselkedni az értelmiség, akkor mintegy pályán kívülre kerül, hiszen akkor európai szinten kell megnyilvánulnia, ott viszont akár posztmodern, akár nem, ez a szerep valóban fölösleges – egyszerűen avitt. Vajda Mihály úgy vágja át a gordiuszi csomót, hogy Bibó István nyomán a példamutatás stratégiáját választja. Meggyőződésem, hogy akkor is igaza van, ha ez Sziszüphosz munkájára emlékeztet.

Ahogy csak magára nézve kötelező etikai magatartást ír elő, úgy nem dolgoz ki tévedhetetlen társadalmi programot sem. Ellenben a klasszikus európai mintákat figyelembe véve bizonyos feltételeket állít fel, amelyeknek teljesülniük kell avégett, hogy Magyarország valóban európai országgá váljon. Érdekes ebből a szempontból Marx szociálfilozófiájának vizsgálata. Vajda gondosan ket-

tévásztja az államszocialista és a liberális marxi filozófiát. Az első teljességgel elvetendő, hiszen az államot teszi meg kizárólagos társadalmi alannyá. A másik azonban egy európai reformer Marx, aki modernizációs dinamikát és szociális kompenzációt hirdet. Bernsteinen és a revizionizmuson keresztül nemcsak élő ez a Marx, hanem tanulságos is – és éppen a szocializmus történetéből vonható le ez a tanulság –: „csak a szociális problémákra érzékeny liberális demokrácia képes rá, hogy azokat a célokat szolgálja, amelyeket eredetileg a szocialista gondolat akart megvalósítani”¹³. A tolerancia hitvallása mellett a szerző elutasít szocializmust és liberalizmust egyaránt, hiszen izmusok. S ha árnyalt társadalomképre van szükség, akkor értelmetlenek is.

Ha azokra az akadályokra gondolunk, amelyek a liberális demokrácia győzelmét és – fogalmazzunk ironikusan – a fukuyamai diadalutát veszélyeztetik, akkor korántsem tekinthetjük lefutottnak a játékot, noha tény, hogy 1989-ben, a csodák évében erről több joggal beszélhettünk. Ahhoz, hogy fel tudjunk készülni a jövő problémáira, nem elégséges csupán a nagyapák koráig visszatekinteni.

Ami pedig a csőcselék-vádat illeti, idézzük fel Heller Ágnes sommás megjegyzését, mely szerint Marx, Dosztojevszkij, Nietzsche és Kierkegaard abban az egyben megegyeznek, hogy a demokratikus politika kicsinyes, hogy a modern (liberális, piacvezette, demokratikus) életmód unalmas, posványos, dekadens, hogy nélkülözi a hitet stb., s ez jobban megvilágítja ama másik tételt is, mely Nietzsche filozófiáját az egész értelmiségi politikai radikalizmus fő inspirátorává teszi meg olyan követőkkel, mint Sorel, Mussolini, G. B. Shaw, Trockij, Malaparte és talán nem utolsósorban Lukács György¹⁴. Akár posztmodern, akár nem, Derrida már egészen másképpen közelíti meg a kérdést, Kanttal folytatván diskurzust. Ő kérdezi: Tehát mindenkor rendíthetetlenül rákérdezzünk, hová akarnak kilyukadni, s milyen célokból azok, akik ennek vagy annak a végét hirdetik, az ember végét, vagy a szubjektumét, a tudatét, a történelemét, a Nyugatét, vagy az irodalomét. És valahányszor felteszi a kérdést, valamiképpen mindig megjelenik a reveláció, az igazság nevében szólás, másrészt, szociális vonatkozását tekintve: »szektává alakulunk, külön fajtát (espèce), szexust, nemet, fajt (Geschlecht) fogunk alkotni, nevet adunk magunknak»¹⁵.

A vég hirdetése, az igazság revelálása, a csőcseléktől elkülönülő előkelők szektája Derrida szerint tehát szorosan összefügg. Visszaigazolódni látszik Heller Ágnes tétele Fukuyama esetében, hiszen emez igazságot és véget hirdet, azonban demokratikus alapállásból, következésképpen ez a vég és ez az igazság unalomba fullad. Az európai gondolkodás, tehát Vajda Mihály is, mintha így válaszolna: No Apocalypse, not so – hogy Derridát is destrudáljuk kicsit.

Az ő hangneme nem az előkelő, de ironikus. Hiszen a partikularitás nevében beszél, európai nyelven, ahol a történelem vége igenis megváltó, a spinozai racionalitás követelmény, azonban úgy véli, a *logique de la coeur* igazságához mindenkinek joga van, s ez egyenrangú amazzal¹⁶. Talán éppen e kettő ötvözése tesz lehetővé egy toleráns hangnemet, amelyen meg lehet szólítani a könyveket, gondolatokat s azok eredőjét, az embert. Bizonyára éppen emiatt tartják kevesen számon a kötetet, legfeljebb mint publicisztikát említik. Valószínűleg hiányzik számukra a leckéztetés, a filozófia műveléséhez elengedhetetlen erélyes, előkelő hangnem (különbön oda a filozófia férfiasága, igaz?).

Való igaz, hogy nem tiszta filozófia a könyv. S így felvetődhet az is: vajon akkor kinek íródott? Talán azoknak, akiket érdekel a sorsuk, s ha a posztmodernhez nem is ragaszkodnak, de kedvelik a gondolkodást, az izgalmas gondolatokat. Vagy talán azoknak, akikben megvan a jövő titkai iránti kíváncsiság: vajon hogyan is állunk ezzel a történelemmel, lesz-e vége vagy sem? Avagy – ha már esetleg benne lennénk ebben a végben –: lesz-e vége a történelem végének?¹⁷

PATÓ Attila

Jegyzetek

- ¹ Friedrich Nietzsche: Im-ígyen szóla Zarathustra. Fordította Dr. Wildner Ödön. 1908 Grill Károly Könyvkiadóvállalat, pp. 273.
- ² A továbbiakban V. M.
- ³ Magyar vonatkozását tekintve ma talán még izgalmasabb felütni a Medvetánc posztmodern-vitájának frásait.
- ⁴ Vajda Mihály: Tényleg csak a regény lehet ironikus? (I) Magyar Lettre Internationale, 1993 nyara
- ⁵ Fukuyama, Francis: A történelem vége (Zalai Edvin fordítása). Világosság 1990/1. pp. 9–24.
- ⁶ Heller Ágnes: A történelem vége? Vajda Mihály politikai tanulmányai. Kritika 1993/10. pp. 26–28.
- ⁷ V. M. pp. 114.
- ⁸ i.m. Más kérdés, hogy Heller Ágnes véleménye is vitatható. A „miután ma Európában minden ember szabadnak születik, azaz a szabadság univerzális érték, tehát mindenki szereti a szabadságot” kitétel bőven nyújt támadási felületet, de erre itt most nem térhetünk ki.
- ⁹ Derrida, Jacques: A filozófiában újabban meghonosodott apokaliptikus hangnemről. in: Jacques Derrida, Immanuel Kant: Minden dolgok vége. (Fordította: Angyalosi Gergely, Mesterházi Miklós, Nyizsnyánszky Ferenc). Századvég Kiadó, Budapest 1993. pp. 75., ill. 91.
- ¹⁰ V. M. pp. 11.
- ¹¹ i.m.
- ¹² Szinte klasszikus példáját nyújtja Adam Michnik frása a Magyar Lettre Internationale nyári számában az értelmiségi felelősség újbóli megjelenésének. Ő egyébként a háború előjátékává teszi az értelmiségiek háborúját a médiák környékén. A szavak súlya Kelet-Európában: egyébként fontos tényező Timothy Garton Ash könyvében is, amint arra a vizsgált kötetben Vajda Mihály is felhívja a figyelmet. Michnik frásának címe: Sonja, Tanja és a remény.
- ¹³ V. M. pp. 39.
- ¹⁴ i.m.
- ¹⁵ i.m. pp. 71., ill. 75.
- ¹⁶ V. M. pp. 91. Megfontolandó lenne a magyarországi s egyéb törzsi szekértáborok tájkán a nemzeti identitás vállalásának kötetben olvasható elemzése, s ezzel összefüggésben a „distanciált azonosulás a nemzettel” kifejezés is.
- ¹⁷ Arról, hogy a vég egyben kezdet is, s hogy ezzel kapcsolatban a történetiség kérdését is meg kell vizsgálni, egy másik frásban kellene szólnunk.